

Ю. М. ПОХОДЗИЛО,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

СТАНОВЛЕННЯ ПОДАТКОВОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ЧАСИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ТА ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ XII–XIV ст.

Стаття присвячена висвітленню процесу становлення та розвитку податкової функції держави на українських землях у часи Київської Русі та феодальної роздробленості XII–XIV ст. Автор аналізує еволюцію системи збору податків, висвітлює питання данини як первинної форми оподаткування.

Ключові слова: данина, прямі податки, непрямі податки, податкові надходження, натуральна повинність, система «кормління», податкова система Київської Русі.

Постановка проблеми. Питання стосовно податків, їх становлення та взагалі розвитку податкової системи є однією з головних ознак формування держави. Тому дослідження в цій сфері завжди будуть актуальними для історико-правової науки. **Метою** даної статті є висвітлення становлення та розвитку податкової функції держави на українських землях в часи Київської Русі та феодальної роздробленості XII–XIV ст.

Аналіз останніх досліджень. Питанням оподаткування в Київській Русі присвячували свою увагу такі науковці, як Б. Д. Греков, Б. О. Рибаків, В. В. Мавродін., М. П. Кучерявенко, М. М. Шевердін та ін.

Виклад основного матеріалу. Формування системи податків і оподаткування на українських землях у часи Київської Русі та феодальної роздробленості XII–XIV ст. відбувалися в процесі безпосереднього становлення та еволюції інститутів державної влади та управління. Першими первісними формами оподаткування були дари, поклони та данина. «Дари» і «поклони», являли собою винагороду князю за захист та підтримку миру. Дари (поклони), на думку М. П. Кучерявенка, відрізнялися від дані розміром та характером, процедурою збирання. Оскільки «дари» були менші данини, збиралися вони не князями чи їх намісниками, а самими платниками – підданими особами на місцях, а потім доставлялися князю. «Дари» також стягувались у вигляді випадкової, надзвичайної податі при в'їзді князя в будь-яке місто та при виїзді з нього, а також при сходженні князя на престол [1, с. 323]. Водночас терміни «дань» та «дар» використовувалися як для визначення зовнішньої данини, так і для внутрішніх підношень [2, с. 145]. У Давньоруській державі основним джерелом до-

ходів була данина, що надходила до княжої скарбниці. Це, по суті, був спочатку нерегулярний, а потім все більш систематичний прямий податок. Як відзначає С. А. Корф, із формуванням державності Київської Русі данина проходить три стадії свого розвитку: данина у вигляді простої контрибуції з населення, яку брав князь за свій військовий ризик; данина, яку брав князь, який уже твердо тримав владу в окремо взятому князівстві; данина, яка мала характер державної повинності [3, с. 85].

Однією з перших згадок про данину та мита є русько-візантійський договір 907 р. За умовами цього договору припускається ідея виплати данини з боку греків як неодмінної умови подальших мирних відносин. Олег зажадав сплатити йому «данину» у 12 гривень за людину на 2 тисячі кораблів, у кожному з яких налічувалось по 40 чоловік. Також договір 907 р. зафіксував право руських купців торгувати з греками без сплати мита.

У літописах присутні згадки про встановлення данини на користь київського князя з підкорених ним різних слов'янських племен. На цей час данина – це тільки військова контрибуція, яка сплачується переможеним плем'ям, а дещо пізніше приймає значення родового поняття, увібравши в себе всі обов'язкові платежі, що збираються з населення на користь князя. Розміри данини, місце та час збору не визначались заздалегідь, а залежали від випадку, через це найчастіше виникали протести населення під час збору данини. Тому дуже скоро київським князям довелося переконатися, що при зборі данини необхідно встановити певні організаційні форми оподаткування населення.

Спроба надмірного стягнення данини київським князем Ігорем у 945 р. засвідчила відсутність у Київській Русі в ранньофеодальний період упорядкованої податкової системи. Причиною повстання та подальшого вбивства князя стало намагання Ігоря три рази підряд зібрати данину з древлян. Такі дії викликали невдоволення древлян, які збрали раду та вирішили не сплачувати більше полюддя, оскільки це загрожувало їм голодом, та повідомили про це київського князя. Ігор, у свою чергу, не звернув уваги на попередження древлян та почав збирати данину [4, с. 76].

Княгиня Ольга змушена була впорядкувати стягування данини. У 946 р., як повідомляє літописець, Ольга після придушення повстання древлян об'їхала свої землі і встановила «устави і уроки», «оброки та данину». Під уставом, ймовірно, слід розуміти встановлення ряду положень, що визначали те, що потрібно було робити і як, а під уроками розумілися будь-які обов'язкові повинності, які необхідно було виконати до певного строку. Тобто завдяки встановленню «уроків» і «уставів» [5, ч. 1, с. 126] були вироблені фіксовані норми данини, час і місце її збору, де вона повинна була збиратися з населення. У 947 р. почала вводитися на території Київської Русі адміністративно-фінансова реформа, яка перш за все спрямовувалась на регламентацію феодальних повинностей. Були запроваджені адміністративно-фінансові пункти для збирання данини, так звані «становища», для чого використовувалися центри сільських общин – погости, двори, куди звозили данину. Для стягнення податі призначалися постійні князівські агенти – збирачі данини [6, с. 24]. Судячи з літописів, данина сплачувалася з плуга (рала), з двору (диму).

Довгий час данина була основним джерелом поповнення доходів княжої скарбниці. Способи стягування данини в Київській Русі були: повоз (коли данина привозилася до Києва) і полюддя (коли князі чи княжі дружини самі їздили збирати данину).

Основним джерелом доходів княжої скарбниці була податки, які склалися з данини та оброку. Даниною спочатку називався податок із землі сільськогосподарського призначення. Оброком називався грошовий збір з різних угідь у дохід держави замість різних повинностей. Таким чином данина умішалася в оброк [7].

Вивчаючи історичні пам'ятники, можна сказати, що «податью», «тяглом» називалася постійна плата жителів державі, яка сплачується або за кількістю будинків, або за кількістю осіб, або певний відсоток від земель, угідь, промислів, тобто це був прямий податок у дохід держави. «Подать» існує в основному як складова частина «посошної податі», стягувалися також «протори і розміти» – особисті повинності і речові податі.

У зв'язку з виникненням і розвитком у X ст. князівського господарства відбувається переведення частини податків на грошову основу. Виникнення грошових податків стало можливим завдяки зростанню торгівлі Києва із сусідніми державами. Розвивається і внутрішня торгівля, що було наслідком виникнення міст і пов'язаного з цим процесом поглиблення суспільного поділу праці. Даний процес обумовлює появу митних зборів із зовнішньої торгівлі. Нарешті, інтенсивне будівництво міст, фортець, доріг призводить до виникнення особистих повинностей. У княжому дворі з'являється ряд посад, пов'язаних зі збором податків: даншики, митники, вірники, п'ятеншики.

Важливим елементом системи оподаткування є платники. Селяни-общинники на Русі називалися смердами, які довгий час були юридично вільними. Общинники склалися зі смердів, залежних тільки від держави, якій вони платили податки і відбували різні повинності, і смердів, залежних від феодалів [8, с. 39–52]. Поступово частка останніх збільшувалася, оскільки їх дрібне господарство було дуже нестійким. Процес розорення смердів відбувався через непомірні державні побори, нескінченні військові походи, набіги кочівників, неврожаї в посушливі і дощові роки та ін.

Общинники були змушені звертатися за допомогою до феодала й укласти з ним особливий договір – «ряд», відповідно до якого відпрацьовували свій борг, виконуючи різні види робіт. На цей період вільні смерди ставали рядовичами, яких можна умовно розділити на закупів і «вдачей». Якщо рядович позичав позику («купу»), то на період відпрацювання цієї позики (грошима, худобою, насінням) він селився на землі феодала зі своїм інвентарем і ставав закупом, або ріллеїним закупом. Після виплати купи з відсотками закуп знову міг стати вільним смердом. «Вдачі» або «ізорники» – це збіднілі, що майже повністю розорилися, напіввільні смерди. Свій борг вони відпрацьовували на землі феодала його ж знаряддями на умовах найму.

Слід зазначити, що всі рядовичі (закупи, вдачі, ізорники) одночасно з економічною залежністю попадали і в юридичну залежність від позикодавця, який міг з ними розправитися на свій розсуд. Якщо боржник переховувався від виплати купи, то після затримання його могли зробити рабом. Поступово закупам і вдачам все важче було віддавати позики, і вони ставали неоплатними боржниками, а тимчасова юридична залежність перетворювалася в постійну. Смерди назавжди втрачали положення вільних общинників і ставали повністю залежними від феодалів.

У XI ст. князі стягували вже і торгові мита. Вони обкладали населення також різними натуральними повинностями, зобов'язували його працювати на

будівництві укріплень. Своє право збору з населення певних земель київські князі в IX–X ст. передавали іноді васальним князям і дружинникам.

Прийнявши християнство і перетворивши його в державну релігію, Володимир поклав на народ витрати з утримання служителів цієї релігії шляхом збирання десятини. Пізніше звільнення населення, що мешкає у вотчинах, від податків на користь князя ще не означало звільнення від податків і зборів узагалі. У багатьох випадках податки і збори йшли місцевому землевласнику. Але і в тому випадку, коли податки продовжували надходити на користь князя, даровані грамоти означали досить істотний факт: збір цих податків з населення здійснювався не представниками влади, а феодалом, який потім вносив їх у князівську скарбницю.

Питання податкової політики займали найважливіше місце в економічній діяльності київських князів. За часів Володимира, Святополка і Ярослава Мудрого функції податкової поліції виконувала княжа дружина.

Непряме оподаткування існувало у формі торгових і судових мит:

- «мит» стягувалася за провезення товарів через гірські застави;
- «перевіз» – за перевіз через річку;
- «гостьове» мито – за право мати склади;
- «торгове» мито – за право влаштувати ринки;
- мита «вага» і «міра» встановлювалися відповідно за зважування і вимір товарів;
- судове мито «віра» стягувалося за вбивство;
- «продаж» – штраф за інші злочини.

У багатьох джерелах згадується про розвиток мит із зовнішньої торгівлі. [9, с. 157–162]. Уже в перших договорах, укладених з Візантією в X ст., особливо обмовляються, регламентуються правила торгівлі з метою забезпечення надходжень до княжої скарбниці торговельного мита [10, с. 137–138]. Деякі з князів з метою збільшення своїх доходів обмежували або забороняли ввезення і вивезення певних товарів (зброя, сіль, золото, срібло) [11, с. 39]. Але князі і самі займалися торгівлею. Правомірно припустити, що спочатку, в умовах відносної нерозвиненості торгового капіталу, зовнішня торгівля розвивалася на комісійних засадах, тобто вигідним товаром руських купців ставала зібрана князем данина з підданих у натуральній формі, а також доходи від господарства князя і його дружинників [12, с. 17].

Основною формою експлуатації за часів татаро-монгольської навали було обкладання місцевого населення важкою даниною, постійними і надзвичайними податками і зборами. Спочатку данина збиралася відкупниками, що склалися головним чином з мусульманських купців. Людей, які не мали можливості сплатити данину, відкупщики понево-

лювали, а потім продавали в рабство. Вважається, що в каральних загонах виступали баскаки (ханські представники, які контролювали місцеву владу), хоча до цих пір немає доказів їхньої участі в експедиціях. Ці чиновники жили на Русі практично безвиїзно, а каральні загони використовувались в міру необхідності.

Тільки після ряду повстань на руських землях у 1262 р. Орда скасовує цю систему збору данини і переходить до її збору за допомогою «данщиків», пізніше збір ординської данини був переданий до компетенції місцевих князів.

Дуже часто з контексту повідомлень про повстання русичів проти «ясачних грошей» (данини) випливає, що гнів був спрямований насамперед на тих, хто безпосередньо займався збором податків, а саме: на відкупників – як правило, вихідців з Бухари і Волзької Булгарії.

У період татаро-монгольського іґа основним податком став «вихід», який стягувався спочатку баскаками – уповноваженими хана, а потім – самими руськими князями. «Вихід» стягувався з кожної душі чоловічої статі і з худоби.

Кожен удільний князь збирав данину на підвладній йому території сам і передавав її великому князю для відправлення в Орду. Сума «виходу» стала залежати від угод великих князів з ханами.

Крім виходу, або данини, були й інші ординські тяготи. Наприклад, «ям» – обов'язок доставляти підводи ординським чиновникам.

Система зборів при монголо-татарах мала жорстку вертикальну структуру, що в подальшому заклала основу впорядкованого розподілу податкового тягара між різними соціальними верствами населення, відбулося визначення можливо більш доцільної для того часу організації оподаткування та кола платників податків. Усе це сприяло тому, що збори, які раніше збирались на особисті потреби великого князя, набули державницького характеру, тобто стали впливати на розбудову, зміцнення і захист держави.

На місцях влада належала намісникам і волостелям. Вони були «кормлінщиками»: отримували повіти (намісники) або їх частини – волості і стани (волостелі) в «кормління».

«Кормління» в XII–XIV ст. – це система винагороди бояр, які здійснюють судово-адміністративні функції, шляхом надання їм прав обкладати населення підвладних їм територій на свою користь. Також «кормління» є і адміністративно-територіальною одиницею оподаткування як у грошовій, так і натуральній формах, що забезпечує утримання державного апарату.

«Кормлінщиком» вважалася особа, яка отримала певну територію в «кормління», що жила на повному утриманні місцевого населення за рахунок поборів,

збору податків на свою користь. Існували спеціальні «кормчі книги» та «кормчі печатки». У книзі фіксувалася видача грошової платні для службовців, печаткою скріплювалися документи, що дають право на «корм» – зміст, забезпечення.

Довірені особи великого князя, які займали управлінські посади, не отримували в той час платні з казни. Замість цього їх відправляли в міста і волості, де місцеве населення було зобов'язане утримувати («кормити») державних посланників увесь термін служби.

«Кормління» означало, що «кормлінщикам» надається певна частина податей з його повіту або волості. Крім того, на його користь йшли судові мита. Але цим винагороджувалася не адміністративна і судова діяльність намісника або волостеля, це була нагорода або плата за колишню військову службу. Отримував її службовець раз у кілька років. Тому до своїх прямих адміністративних і судових обов'язків «кормлінщики» ставилися недбало, передоручаючи часом свої функції холопам і від'їжджаючи у свої господарства. Склалася парадоксальна ситуація: у феодальній державі реальна влада на місцях виявлялася в руках холопів.

В отриманні «кормління» не було певного порядку. Імовірніше, щоб отримати «кормління», треба

було дати хабар дяку, що розподіляє його. Система «кормління» набула широкого поширення в XII–XIV ст. «Кормлінщики» збирали підношення як натурою (хлібом, м'ясом, сиром, вівсом, сіном для коней), так і грошима. У їх «кормління» йшли судові мита, мита за право торгівлі й інші виплати. Літописи свідчать, що свавілля і зловживання носили масовий характер [13, с. 443].

Висновки. Таким чином, формування податкової функції держави на українських землях у часи Київської Русі та феодальної роздробленості XII–XIV ст. складалося під впливом товарно-грошових відносин, зміни соціально-економічних умов і розширення кордонів держави, завдяки чому податкова система поступово ускладнювалася.

Податкова система України формується під впливом політичних, соціально-економічних чинників, а також у результаті безпосереднього розвитку товарно-грошових відносин. Саме тому вивчення свого роду початкового етапу існування функції оподаткування і стягнення податків у державі дозволяє глибше проникнути в природу складного комплексу суспільних відносин, які формуються в координатах податково-бюджетного процесу в різні періоди національної історії, та екстраполювати отримані висновки на вирішення сучасних проблем у цій галузі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кучерявенко Н. П. Курс налогового права: в 6 т. Т. 1: Генезис налогового регулирования: в 2 ч. Ч. 1. Харьков: Легас, 2002. 665 с.
2. Свердлов М. Б. Из истории системы налогообложения в Древней Руси. *Восточная Европа в древности и средневековье*. Москва, 1978. С. 144–150.
3. Корф С. История русской государственности. Т. 1: Основные черты древнерусского государства. Санкт-Петербург: Тип. Тренке, 1908. 283 с.
4. Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. Київ: Альтернативи, 1998. 352 с. (Україна крізь віки. Т. 4).
5. Багалея, Д. И. Русская история. Курс проф. Д. И. Багалея, составленный по его лекциям: изд. Филол. Отд. Общ. взаимопомощи студентов Харьков. Ун-та. Ч. 1: До половины XIII ст. (домонгольский период). Харьков: Типо-литограф. С. Иванченко, 1909. 219 с.
6. Ярошенко Ф. О., Павленко В. Л. Історія податків та оподаткування в Україні: навч. посіб. Ірпінь: Акад. ДПС України, 2002. 240 с.
7. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографической экспедицией. Т. 1. Санкт-Петербург, 1836. № 350. 548 с.
8. Брайчевский М. Ю. Производственные отношения у восточных славян в период перехода от первобытнообщинного строя к феодализму. *Проблемы возникновения феодализма у народов СССР* / Под ред. З. В. Удальцовой. Москва: Наука, 1969. 319 с.
9. Пушкарева В. М. История финансовой мысли и политики налогов: учеб. пособие. Москва: ИНФРА-М, 1996. 192 с.
10. Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. *Феодальная Русь и кочевники*. Москва: Высш. шк., 1967. 637 с.
11. Лодыженский К. История русского таможенного тарифа. Санкт-Петербург, Тип. В. С. Балашева, 1886. 82 с.
12. Таможенное дело в России, X – начало XX вв. Исторический очерк. Документы. Материалы. Санкт-Петербург: Издат. Пик, 1995. 211 с. 1995. с. 17.
13. Черняк В. З. Популярная история экономики и бизнеса. Москва: Вече, 2002. 512 с.

REFERENCES

1. Kucheryavenko, N.P. (2002). Genezis nalogovogo regulirovaniya [Genesis of tax regulation]. (Vols. 1–6, Vol. 1). *Kurs nalogovogo prava – The course of tax law*. Kharkov: Legas [in Russian].
2. Sverdlov, M.B. (1978). Iz istorii sistemy nalogooblozheniya v Drevney Rusi [From the History of the Taxation System in Ancient Rus]. *Vostochnaya Evropa v drevnosti i srednevekovye – Eastern Europe in Antiquity and the Middle Ages*. Moscow [in Russian].
3. Korf, S. (1908). Osnovnyye cherty drevnerusskogo gosudarstva [The main features of the ancient Russian state]. (Vol. 1). *Istoriya russkoy gosudarstvennosti – The history of Russian statehood*. St. Petersburg: Tip. Trenke [in Russian].
4. Tolochko, O.P., Tolochko, P. P. (1998). Ukraina kriz viky [Ukraine through the ages]. (Vol. 4). *Kyivska Rus – Kievan Rus*, Kyiv: Alternatyvy [in Ukrainian].
5. Bagaley, D.I. (1909). Russkaya istoriya. Kurs prof. D. I. Bagaleya. sostavlenyy po ego lektsiyam [Russian history. Course prof. DI Bagalei, compiled according to his lectures]. Izdaniye Filologicheskogo Otdela Obshchestva vzaimopomoshchi studentov Kharkovskogo Un-ta. Kharkov: Tipo-litogr. S. Ivanchenko [in Russian].
6. Yaroshenko, F.O., Pavlenko, V.L. (2002). *Istoriia podatkov ta opodatkovannia v Ukraini [History of Taxes and Taxation in Ukraine]*. Irpin : Akad. DPS Ukrainy [in Ukrainian].
7. Akty sobrannyye v bibliotekakh i arkhivakh Rossiyskoy imperii Arkheograficheskoy ekspeditsiyey [Acts collected in the libraries and archives of the Russian Empire by the Archaeographic Expedition]. (1836). St. Petersburg, 350, 548 [in Russian].
8. Braychevskiy, M.Yu. (1969). Proizvodstvennyye otnosheniya u vostochnykh slavyan v period perekhoda ot pervobytnoobshchinnogo stroya k feodalizmu [Production relations among the Eastern Slavs in the period of transition from the primitive communal system to feudalism]. *Problemy vozniknoveniya feodalizma u narodov SSSR – Problems of the origin of feudalism in the peoples of the USSR*. Moscow: Nauka [in Russian].
9. Pushkareva, V.M. (1996). Istoriya finansovoy mysli i politiki nalogov [History of financial thought and tax policy] Moscow: INFRA-M [In Russian].
10. Kargalov, V.V. (1967). Vneshnepoliticheskiye faktory razvitiya feodalnoy Rusi: Feodalnaya Rus i kochivniki [Foreign political factors of feudal Rus development: Feudal Russia and nomads]. Moscow: Vysshaya shkola [In Russian].
11. Lodyzhenskiy, K. (1886). Istoriya russkogo tamozhennogo tarifa [The history of the Russian customs tariff]. Tipografiya V.S. Balasheva [In Russian].
12. Tamozhennoye delo v Rossii. X – nachalo XX vv. Istoricheskiy ocherk. Dokumenty. Materialy [Customs in Russia, X – the beginning of the twentieth century. Historical essay, Documents, Materials] (1995). St. Petersburg: Izdat. Pik [in Russian].
13. Chernyak, V.Z. (2002). Populyarnaya istoriya ekonomiki i biznesa [Popular history of economics and business]. Moscow: Veche [in Russian].

Ю. Н. ПОХОДЗИЛО

кандидат юридических наук, доцент кафедры истории государства и права Украины и зарубежных стран Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого

**СТАНОВЛЕНИЕ НАЛОГОВОЙ ФУНКЦИИ ГОСУДАРСТВА
НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ ВО ВРЕМЕНА КИЕВСКОЙ РУСИ
И ФЕОДАЛЬНОЙ РАЗДРОБЛЕННОСТИ XII–XIV ст.**

Статья посвящена освещению процесса становления и развития налоговой функции государства на украинских землях во времена Киевской Руси и феодальной раздробленности XII–XIV вв. Автор анализирует эволюцию системы сбора налогов, освещает вопросы дани как первичной формы налогообложения.

Ключевые слова: дань, прямые налоги, косвенные налоги, налоговые поступления, натуральная повинность, система «кормления», налоговая система Киевской Руси.

Y. M. POHODZILO

PhD, Associate Professor of the Department of State and Law of Ukraine and Foreign Countries History
of the Yaroslav Mudryi National Law University

**THE FORMATION OF THE TAX FUNCTION OF THE STATE ON THE UKRAINIAN LANDS
DURING THE TIMES OF KIEVAN RUS AND FEUDAL FRAGMENTATION
OF THE XII–XIV CENTURIES**

Problem setting. Taxes issues, its formation and general development of the tax system are one of the main signs of the state formation. Therefore, the research in this area always will be relevant for historical and legal science.

Target of research. The purpose of this article is to highlight the formation and development of the tax function of the state on the Ukrainian lands during the times of Kievan Rus and the feudal fragmentation of the XII-XIV centuries.

Analysis of recent researches. Issues of taxation in Kievan Rus have been studied by such scholars as Grekov B. D., Rybakov B. O., Mavrodin V. V., Kucheryavenko M. P., Sheverdin M. M., and others.

Article's main body. The article is devoted to highlighting the process of formation and development of the tax function of the state on Ukrainian lands during the times of Kievan Rus and feudal fragmentation of the XII-XIV centuries. The author analyzes the evolution of the tax collection system, highlights the issue of tribute as the primary form of taxation, and notes that the tax system was formed in the process of the direct formation and evolution of institutions of state power and management.

Conclusions and prospects for the development. The tax system of Ukraine is formed under the influence of political, socio-economic factors, as well as under the direct development of commodity-money relations. That is why the study of initial stage of the existence of taxation function and tax collection in the state allows to penetrate deeper into the nature of the complex of social relations that are formed in the coordinates of the tax-budgetary process in different periods of national history and to extrapolate the obtained conclusions on solving the current problems in this field.

Keywords: tribute, direct taxes, indirect taxes, tax revenues, natural conscription, system of feeding, tax system of Kievan Rus.